

LIETUVIŲ KALBOS VIŠTOS, GAIDŽIO, VIŠČIUKO PAVADINIMAI IR JŲ MOTYVACIJA

ESMINIAI ŽODŽIAI: motyvacija, sinonimas, zoonimas, višta, gaidys, viščiukas.

ANOTACIJA

Vertinami semasiologiniu aspektu lietuvių kalbos vištos, gaidžio, viščiuko pavadinimai sudaro gausų zoonimų teminės grupės pogrupį: iš įvairių aiškinamųjų, termininių ir specialiųjų leksikografijos šaltinių užfiksuota apie 200 leksemų, neturinčių bendro hiperonimo. Vertinami onomasiologiniu aspektu motyvuotieji pavadinimai sudaro 98 proc. tiriamųjų leksemų. Straipsnyje kompleksiškai analizuojami lietuvių kalbos vištos, gaidžio ir viščiuko pavadinimai, vertinant juos kaip tokius leksikos vienetus, kurie gali perteikti įvardijamojo paukščio kategorizaciją, santykį su kitomis realijomis, kalbos vartotojo požiūrį. Sisteminė tiriamųjų leksemų analizė išryškina kelių kategorijų konceptualiuosius požymius: aksiologinius, kognityviusius, asociatyviusius, etnokultūrinius.

ABSTRACT

From a semasiological point of view, the Lithuanian names for hen, rooster, chicken form a rich subgroup of the thematic group of zoonyms: about 200 lexemes without a common hyperonym have been identified in various explanatory, dialectal and special lexicographical sources. From an onomasiological point of view, motivated names make up 98 per cent of the lexemes studied. The article comprehensively analyzes the names of hen, rooster and chicken in the Lithuanian language, approaching them as lexical units that can convey the categorisation of the bird being so named, its relationship to other realities from the perspective of the language user. The systematic analysis of the lexemes studied highlights several categories of conceptual features: axiological, cognitive, associative, ethnocultural.

ĮVADAS

Višta, gaidys, viščiukas – neatsiejama lietuvių tautosakos, frazeologijos dalis (Jasiūnaitė 2010: 322–323). Šio naminio paukščio pavadinimai yra palikę įspaudus toponimuose (Balsys 2020: 21), augalų (Gritėnienė 2006), grybų (Lubienė 2015), žmogaus fizinių ir protinių savybių (Rosinienė 1990; Eigirdienė 2016), gamtos reiškinių (Dundulienė, Ščmeliovas 1979: 122; Jasiūnaitė, Konickaja 2003: 47–48) įvardijimuose. Gyvūnų pavadinimai dažniau analizuojami kaip konceptualiųjų metaforų ištakos sritis (Būdvytė-Gudienė ir kt. 2014), bet atvirkštiniai tyrimai, t. y. tokie, kurie atskleistų, su kokiomis realijomis įvardijimo procese gretinami gyvūnai, nėra dažni (Smetona 2015; Šalaviejūtė 2022).

Onomasiologinei zoonimų sistemai dėmesio skiriama nedaug. Lietuvių kalbos ir kitų kalbų leksikos tyrėjų kurios nors vienos teminės grupės aprėpties, sisteminių santykių, motyvacijos problemos tiriamos itin retai. Daugiau dėmesio skiriama paskirų zoonimų frazeologijai, konceptualiosioms metaforoms (Nilsen 1996; De la Cruz Cabanillas, Martínez 2006; Goatly 2006; Górecka-Smolińska, Kleparski 2011 ir kt.).

Šio tyrimo objektas – lietuvių kalbos zoonimų teminės grupės vištos, gaidžio ir viščiuko pavadinimai. Į pavadinimus žvelgiama kaip į tokius leksikos vienetus, kurie gali perteikti įvardijamojo paukščio kategorizaciją, santykį su kitomis realijomis, kalbos vartotojo požiūrį.

Tyrimo tikslas – išnagrinėti lietuvių kalbos vištos, gaidžio, viščiuko pavadinimų semantinius ryšius, nustatyti jais reprezentuojamus konceptualiuosius požymius. Tikslo siekiama keliant šiuos uždavinius: 1) iš įvairių lietuvių kalbos žodynų išrinkti zoonimus, pavadinančius vištą, gaidį, viščiuką; 2) nustatyti vištos, gaidžio, viščiuko pavadinimų teminių pogrupių aprėptį; 3) sugrupuoti vištos, gaidžio, viščiuko pavadinimus į sinonimų eiles; 4) sinchroniškai nustatyti motyvuotųjų ir nemotyvuotųjų leksemų santykį; 5) nustatyti leksemų semantinius santykius ir jais reprezentuojamus konceptualiuosius požymius.

Analizei taikoma kompleksinio lingvistinio tyrimo metodologinė praktika, kai vienos teminės grupės narių semantiniai požymiai nustatomi tiriant leksemas semasiologiniu ir onomasiologiniu lygmenimis. Leksemas semasiologiniai ir onomasiologiniai semantiniai požymiai laikomi ir įvardijamajam konceptui būdingais požymiais. Žvelgiant iš kognityvinės semantikos perspektyvos, reikšmė yra aktualizuota koncepto dalis, taigi kiekviena nominacija atspindi tam tikrus koncepto (konceptui būdingus) požymius (Gudavičius 2009: 51).

Analizė atliekama koncentrinio principu, tiriant kalbos sistemą iš apačios. Potencialios leksemos išrenkamos iš įvairių šaltinių. Išrinkti pavadinimai grupuojami į sinonimų eiles¹, taip nustatoma smulkiausia leksikos sistemoje fiksuojama aptariamojo koncepto kategorizacija. Tiriami leksemų semantiniai (hiperoniminiai–hiponiminiai, ekvoniminiai, darybiniai, poliseminiai) santykiai. Sintagminių santykių analizė pasitelkiama kaip papildoma.

Remiamasi teorine nuostata, kad paradigminių santykių tyrimas yra patikimas būdas nustatyti kai kuriuos tiriamojo koncepto požymius (plg.: Bartmiński 2010: 119–122; Rutkowska ir kt. 2017: 31; Bogdzevič 2019: 69).

Pagrindinis tiriamųjų pavadinimų šaltinis – *Lietuvių kalbos žodynas* (LKŽ_e). Medžiaga papildyta *Dabartinės lietuvių kalbos žodyno* (DLKŽ_{ge}), *Bendrinės lietuvių kalbos žodyno* (BLKŽ), 13 tarminių žodynų², reprezentuojančių žemaičių, pietų aukštaičių, vakarų aukštaičių, rytų aukštaičių tarmes, duomenimis. Taip pat remtasi lietuvių kalbos leksiką sistemiskai perteikiančiais elektroniniais leidiniais: *Sisteminiu lietuvių kalbos žodynu* (SistŽ_e), *Sinonimų žodynu* (SŽ_e).

Visų pirma kyla uždavinys nustatyti, kiek lietuvių kalbos sistemoje yra vieno paukščio (lot. *Gallus gallus domesticus*, liet. *naminė višta*) pavadinimų. Remiantis tirtų leksikografijos šaltinių duomenimis, galima teigti, kad tiriamajai grupei priklauso apie 200 leksemų³ (įskaitant formaliuosius variantus⁴).

Ištirus sisteminius santykius ir semantinius ryšius, nustatyta, kad bendro hiperonimo aptariamam paukščiui įvardyti lietuvių kalbos sistemoje (ne mokslo kalboje) nėra. Teminės grupės branduolį sudaro trys ekvonimai: patelė (*vištà*), patinas (*gaidys*) ir jauniklis (*viščiukas*). Jų semantiniai ryšiai, nustatyti pagal definicijas, išryškina du konceptualiuosius diferencinius požymius: lytį ir amžių.

¹ Straipsnyje nesprenžiami teoriniai sinonimijos klausimai. Skiriami leksiniai ir darybiniai sinonimai. Leksiniai sinonimai suprantami kaip tą pačią arba artimą reikšmę turintys nebendrašakniai sinonimai. Darybiniais sinonimais vadinami bendrašakniai sinonimai, turintys skirtingus darybos afiksus (straipsnyje jais laikomi ir deminutyvai).

² Žr. šaltinių sąrašą.

³ Straipsnyje pristatoma tik apytikrė vištos, gaidžio, viščiuko pavadinimų teminių pogrupių aprėptis. Į tyrimą neįtrauktos neaiškios reikšmės leksemos. Žodynuose teikiamos daugiareikšmės onomatemos išskaidytos į vienareikšmes leksemas, pvz.: *koplūnas* 1 ‘kastruotas gaidys’, *koplūnas* 2 ‘nededanti kiaušinių višta’, *viščiukė* 1 dem. ‘višta’, *viščiukė* 2 ‘maža ar paaugusi jauniklė višta’.

⁴ Formalusis leksemų variantiškumas nustatytas remiantis fonetine, akcentine ir morfologine leksemų sandaros analize.

Nustatyta, kad šie trys ekvonimai turi formaliųjų variantų, darybinių ir leksinių sinonimų. Gausiausią darybinių ir leksinių sinonimų eilę sudaro vištos (50 proc.), mažesnes – viščiuko (30 proc.) ir gaidžio (20 proc.) pavadinimai.

Onomasiologinė analizė padeda sistemiškai (didesniu, abstraktesniu mastu) atkurti pasaulio vaizdą kalboje. Iš kompleksinės lingvistinės analizės išryškėję semantiniai požymiai laipsniškai grupuojami iki bazinių kognityviųjų kategorijų. Bazinių kategorijų (semantinių primityvų, semantinių molekulių) registras nustatomas, remiantis kitų mokslininkų įžvalgomis (Wierzhbicka 2013; Goddard, Wierzhbicka 2014; Goddard 2018) ir tiriamąja medžiaga.

Straipsnyje metodiškai pasirinkta pavadinimus aptarti pagal semantinius ryšius. Aptariamojo paukščio pavadinimų onomasiologinė struktūra aprašoma suskirsčius juos į smulkesnius vištos, gaidžio ir viščiuko teminius pogrupius⁵. Stengiamasi išryškinti jų pagrindinius conceptualiuosius diferencinius ir (ar) bendruosius požymius.

1. VIŠTOS PAVADINIMAI

1.1. SŽ_e pateikiama 3 pavadinimų sinonimų eilė: *vištà, pùtė, pùlė*. SistŽ_e nurodoma 13-os sinonimų eilė: *vištà, vištáitė, viščiotė, pùtė, pùlė, vištápalaikė, perėkšlė, perėklė, kvàksė, kvàkšė, kvakšlė, kvarkšlė, kverkšlė*. Remiantis tirtų leksikografijos šaltinių duomenimis, višta lietuvių kalbos sistemoje yra įvardijama labai įvairiai. Iš leksikografijos šaltinių užfiksuota arti šimto (95) leksemų vištai pavadinti.

Leksema *vištà* – vištos pavadinimų teminės grupės dominantė, aiškinamųjų žodynų definicijose apibrėžiama kaip ‘naminis paukštis, laikomas kiaušiniams ir mėsai (*Gallina*)’ LKŽ_e, DLKŽ_{8e}, DnŽ 555, DrskŽ 465, DvŽ II 538, KzRŽ II 514, KpŽ IV 888, LzŽ 290, PPAŽ II 782, ŠVŽŽ II 459, ZnŽ III 692, ZtŽ 779 ir ‘fazaninių šeimos paukštis, laikomas kiaušiniams, mėsai ir plunksnoms (*Gallus gallus domesticus*)’ VdškŽ 901, pvz.: *Vištàs laiko, tų kiaušinių – tik valgyk* LKŽ_e; *Vištų turu dvidešimt, tai kiaušinukų turu* LKŽ_e; *Va ligonį turiu, tai vištą papjausiu* LKŽ_e; *Pasipjaudavai vištą, tai kai obuoliukas – taukų pilna* LKŽ_e; *Žąsies mėsytė ne toki skani kaip vištýtės, vištýtės skanesnė* LKŽ_e; *Meisos kaip iš vištos* LKŽ_e.

⁵ Pagrįsti visų teminės grupės narių priklausymą smulkesniam pogrupiui yra keblu dėl leksinei semantinei sistemai būdingo ribų difuziškumo.

Leksema *višta* priklauso nemotyvuotosios nominacijos tipui⁶. Pagal pateiktą kalbos sistemą ji yra vidinės nominacijos būdo leksema, priklausanti rytų baltų chronologiniam sluoksniui. Kaip nurodoma etimologų darbuose, leksemos kilmė neaiški. Klasikinė interpretacija nurodo etimologinį motyvacijos požymį ‘ta, kuri yra naminė’. Tik lietuvių ir latvių (plg. lat. *vista*) kalboms būdingą naminio paukščio patelės pavadinimą mėginama sieti su senovės indų *viç-* ‘namas’, indoeuropiečių **u₂eik-* : *u₁ik-* ‘namas, gyvenvietė’, taip rekonstruojant semantinę raidą: ‘namai’ → ‘naminis paukštis’ → ‘višta’ (Buck 1949: 176; LEW 1266; Sabaliauskas 1990: 153; SEJL 2057).

Visi kiti užfiksuoti vištos pavadinimai priklauso motyvuotosios nominacijos tipui. Didžiąją dalį motyvuotųjų pavadinimų sudaro tarminė leksika.

1.2. Pirmoji grupė – darybiniai sinonimai (25). Darybiniai *vištos* sinonimai žymėti aksiologiškai. Teigiama konotacija atsispindi deminutyvinių priesagų vediniuose⁷: *viščiūkė* 1 DvŽ II 538, *viščiūtė* 1 LKŽ_e, DvŽ II 538, *vištaitė* 1 PPAŽ II 783, DvŽ II 539, LzŽ 290, *vištėlė* 1 LKŽ_e, DLKŽ_{8e}, DvŽ II 539, ŠVŽŽ II 459, VdškŽ 901, *vištukė* 2 PPAŽ II 783, *vištytė* / *vištūtė* 2 DvŽ II 540, VdškŽ 901, *vištýka* 1 LKŽ_e. Pvz.: *Ot gera viščiūtė!* LKŽ_e; *Grazi viščiūtė* LKŽ_e; *Tai graži vištaitė: stora, mažiukė, galva raudona* LKŽ_e.

Keli priesaginiai vediniai ir vienas kompozitas pavadiną jauną, paaugusią, bet dar ne visai suaugusią vištą ir išryškina conceptualųjį vištos **amžiaus požymį**: *viščiokė* LKŽ_e, VdškŽ 900, *viščiotė* LKŽ_e, KltŽ 410, KpŽ IV 884, *viščiukė* 2 LKŽ_e, DvŽ II 538, *viščiūtė* 2 LKŽ_e, *vištaitė* 2 LKŽ_e, DLKŽ_e, DrskŽ 465, DvŽ II 539, KzRŽ II 514, ZnŽ III 692, *vištikė* LKŽ_e, KrtnŽ 489, *vištýka* 2 ZtŽ 780, *pùsvištė* LKŽ_e, DLKŽ_e, ŠVŽŽ II 118. Pvz.: *Vištytė viškai maža, è viščiotė jau pusvištė* LKŽ_e; *Viščiotės visas laikysma, gal bus geresnės už senes* LKŽ_e; *Užsiauginau dvyliką viščiöčių ir vieną gaidį* LKŽ_e; *Užaus ir bus dësi vištaitė* LKŽ_e; *Mano jau gera pùsvištė, greit pradës dët* LKŽ_e. Kiti *vištos* darybiniai sinonimai yra neigiamai konotuoti (žodynuose teikiant apibrëžtis žymima santrumpa *menk.*), jais pavadinama prasta, netikusi višta: *vištýna* LKŽ_e, *vištapalaikė* LKŽ_e, KpŽ IV 890 / *vištþapalaikė* LKŽ_e, KrtŽ 489. Pvz.: *Vištýnos ryja [burokus]– neaptverta* LKŽ_e; *Šitos vištþapalaikës tai visą darželį iškapstë* LKŽ_e.

⁶ Dël terminų *nemotyvuotoji* ir *motyvuotoji nominacija* plačiau žr. Lubienë 2015: 24–25.

⁷ Deminutyvinë priesaga – onomasiologinio lygmens aksiologijos rodiklis, kuris rodo, kad leksema turi aksiologinį požymį ir skiriasi nuo sinonimų eilës dominantës. Dël deminutyvinių priesagų vedinių darumo sinonimų eilë yra atvira.

1.3. Antroji grupė – leksiniai sinonimai (65). Didžioji jų dalis turi diferencinių semantinių ir konceptualiųjų požymių, kurie labiausiai išryškėja onomasiologiniu lygmeniu. Visi leksiniai *vištos* sinonimai – motyvuoti žodžiai, jų onomasiologinė struktūra fiksuoja tam tikrus semantinius požymius, todėl sinonimų eilėje jie grupuojami pagal tuos požymius.

Didelę dalį leksinių *vištos* sinonimų sudaro tokie pavadinimai, kurių semantinė ir onomasiologinė struktūra fiksuoja šiam paukščiui būdingą **akustinį požymį** (25). Semantiniu lygmeniu konceptualusis garso skleidimo požymis paprastai būdingas perinčios, kiaušinių dedančios vištos pavadinimams. Jų leksinių motyvatorių inventorių sudaro nebalsingo garso semą turintys garsažodiniai veiksmazodžiai: *kařkti*, *kiřkti*, *kudakúoti*, *kvachtúoti*, *kvagždėti*, *kvaksėti*, *kvařkti*, *kveřkšti*. Pvz.: *Kudėkuoja kudėkuoja vištà i nieko nesudeda* LKŽ_e; *Kudakuoja lyg vištà, pirmą kiaušinį padėjus* LKŽ_e; *Kvaksi kaip vištà perùkšlė* LKŽ_e; *Vištà kvaksi perèt* LKŽ_e; *Vištà kvarkščia, tai pasisodink žqsiokų* LKŽ_e; *Kaip ir vištà – vis kirksi ir kirksi* LKŽ_e; *Kaip perekšlė vištà – kvakši i kvakši be sveikatos* LKŽ_e; *Nūmet nėra kiaušų – visos kvaktùkos* LKŽ_e; *Kvachtuoja vištà. Jau ana kap kvachtuoja, nori mažų vaikelių* ZtŽ 336. Onomasiologinė vištos pavadinimų struktūra fiksuoja etnozoniminei rūšiai būdingus skleidžiamus garsus: °*karka* LKŽ_e⁸, *kudākė* LKŽ_e, *kudākšlė* LKŽ_e, *kudakùtė* LKŽ_e, *kvadėkšlė* LKŽ_e, *kvāgždė* LKŽ_e, *kvaksė* LKŽ_e; DLKŽ_{8e}, *kvaksūnas* LKŽ_e, DrskŽ 179, *kvākšė* LKŽ_e, SŽ_e, KpŽ II 547, *kvakšlė* LKŽ_e, *kvaktùkė* LKŽ_e, ZtŽ 336, DvŽ I 329, *kvaktùtė* DvŽ I 329, *kvaktuchà*⁹ ZtŽ 336 / *kvaktukà* LKŽ_e, DvŽ I 329, *kvárkė* LKŽ_e, *kvárkšė* LKŽ_e, *kvarkšlė* LKŽ_e, DLKŽ_{8e}, SŽ_e, KpŽ II 549, *kvarkštuolė* LKŽ_e, *kverkšlė* LKŽ_e, DvŽ I 330, *kverkštùkė* LKŽ_e, *kirkla* / *kirklà* LKŽ_e. Pvz.: *Nekenčiu šitos kudākšlės: kad tik kas suskrėbaus, tai ir kudokauna* DvŽ I 329; *Kvaktùkė kvaksi, ir vištėliai klauso jau jos* LKŽ_e; *Kvachtuchà kvachtúoja* ZtŽ 336.

Kiti akustinį požymį turintys leksiniai sinonimai yra motyvuoti vištos kvietimo garsažodžių. Leksinių motyvatorių inventorių sudaro invokatyvai¹⁰ *pùl*, *pùle*, *pùt*. Paprastai tai – maloniniai, teigiamą arba neutralią konotaciją turintys sinonimai: *pùlė* LKŽ_e, SŽ_e, *pùtė* LKŽ_e, DLKŽ_{8e}, SŽ_e, KzRŽ II 143, ZnŽ II 509, KpŽ III 401, VdškŽ 637 / *putià* LKŽ_e, *pùtkė* LKŽ_e, *putýtė*

⁸ Ženklu ° žymimos tos leksemos, kurios žodyne yra nekirčiuotos.

⁹ Siejama su tarmėse vartojamu slavizmu *kvachtúoti*, *-úoja*, *-āvo* ‘kvaksėti’ ZtŽ 336. Kai motyvemos leksinis motyvatorius yra skolinys, motyvema laikoma motyvuota (plg. Lubienė 2015: 169).

¹⁰ Invokacija – naminių paukščių ir gyvulių šaukimo ar varymo garsai (Zabarskaitė 2009: 92).

LKŽ_e, KrtŽ 331, VdškŽ 637. Pvz.: *Pul, pul, mano puliute!* LKŽ_e; *Pùtės, pučiūtės, put, put, put!* LKŽ_e.

Vištos pavadinimų semantinėje ir onomasiologinėje struktūroje svarbi vieta tenka paukščio išvaizdai. Tokių pavadinimų semantinės ir onomasiologinės struktūros centre – vištos kūno morfologijos, o tiksliau – **plunksnuotumo ir kūno sandaros** konceptualieji požymiai.

Penki leksiniai sinonimai pavadina vištą pagal apžėlusią žandų konceptualųjį požymį. Leksemų ir leksinių motyvatorių semantika išryškina vištos su žandenomis vaizdą: *bakuotė* LKŽ_e (< *×bākai* ‘žandenos’), *papučiokė* LKŽ_e / *papučokė* LKŽ_e (< *papučōkai* ‘vištos žandenos’), *papūrka* ‘višta su žandenomis’ LKŽ_e, *papūžė* ‘višta su žandenomis’ LKŽ_e, *apúokas* ‘višta su apžėlusiais žandais’ LKŽ_e (< *apúokas*² ‘apačios plaukai, pavilnė, puokas’). Pvz.: *Kokios gražios tos papučiókės!* LKŽ_e; *Papužės – su barzdoms – geriau deda, kai didskiauterės* LKŽ_e.

Dar penkių leksinių sinonimų onomasiologinės struktūros centre – konceptualusis kuodo požymis: *kuōdė* LKŽ_e, KzRŽ I 406, *kuōdena* LKŽ_e, *kuōdinas* LKŽ_e, *kuodūtė* LKŽ_e, *kuoduotė* / *kuoduōčė* ŠVŽŽ I 352. Pvz.: *Kuoduotės y[ra] su kuodais tokės* ŠVŽŽ I 352; *Su kuodu jei bus višta kuoduōčė* ŠVŽŽ I 352; *Kuoduōčės vištos abi su kepurėm* ŠVŽŽ I 352.

Kelių leksinių sinonimų onomasiologinė struktūra fiksuoja purių, pašiurpusių, apžėlusių, nušiurusių plunksnų konceptualųjį požymį: *driskė* LKŽ_e, *spūrė* LKŽ_e, *šiūrpa* LKŽ_e, *pūrė* LKŽ_e, *°ražokė* LKŽ_e, *tūbūtė* LKŽ_e.

Atskirų pavadinimų turi višta su trumpa, nukirpta uodega: *kirptukė* LKŽ_e, *kuksà* LKŽ_e, *stūmplė* LKŽ_e; višta su trumpomis kojomis: *lūtė* LKŽ_e, *lutikė* LKŽ_e, *latukė* LKŽ_e / *°letukė* LKŽ_e.

Yra ir metaforinių vištos kūno morfologijos raiškos atvejų, pvz.: leksinis *vištos* sinonimas *čėmpė* LKŽ_e asociatyviai susijęs su apžėlusią vištos kojų ir iš siūlų megzto apavo vaizdu; asociatyvus paukščio skiauterės ir krūmo vaizdas fiksuojamas pavadinimuose *krūminagaivė* ‘višta su krūmine skiautere’ LKŽ_e, *rožėtskiautėrė* LKŽ_e.

Kitą grupelę sudaro tie pavadinimai, kurių leksiniai motyvatoriai įvardija vištą pagal plunksnų spalvos požymį: *gegužėtė* LKŽ_e, *geltōnė* LKŽ_e, *kanāpė* LKŽ_e, *raibė* LKŽ_e, *raibūkė* LKŽ_e. Metaforiškai raibumas *zeziulė* ‘raiba, kanapėta višta’ LKŽ_e (< *zeziulė, zeziulka* ‘gegutė’ ZtŽ 790).

Kineziniai požymiai būdingi sinonimams *klūkštė* ‘klukščiojanti višta’ LKŽ_e, *gužūtė* ‘gaudoma višta’ LKŽ_e, *pagūžėlė* ‘greit pagūžianti višta’ LKŽ_e,

tūpškė ‘jauki višta’ LKŽ_e, **psichokinezinis požymis** – *pasiūtvištė* ‘landi višta’ LKŽ_e, *pagėdvištė* ‘netikusi, žalą daranti višta’ LKŽ_e.

Didelę dalį vištos pavadinimų sudaro leksemos, kurių semantinė ir onomasiologinė struktūra fiksuoja šiam naminiam paukščiui būdingas funkcijas. Pavadinimai leidžia išskirti tris svarbiausias vištos funkcijas: kiaušinių dėjimą, perėjimą, jauniklių saugojimą, globojimą.

Kiaušinių (ne)dėjimo ir perėjimo funkcijos konceptualusis požymis eksplicitiškai ir implicitiškai fiksuojamas keliuose leksiniuose sinonimuose: *dedėklė* LKŽ_e, DLKŽ_{8e}, BLKŽ, ŠVŽŽ I 110, ZnŽ I 253, KltŽ 42 / *dėdėklė* LKŽ_e, *gaėdvištė* LKŽ_e, *koplūnas* 2, *nedėklė* LKŽ_e, *perėklė* / *perėklė* LKŽ_e, DLKŽ_e, SŽ_e, KrtŽ 292, ŠVŽŽ II 49, KzRŽ II 72, ZnŽ II 375, *perėkšlė* / *perėkšlė* LKŽ_e, DLKŽ_{8e}, SŽ_e, KzRŽ II 72, VdškŽ 544, KrtŽ 292, ZnŽ II 375, KpŽ III 146, KltŽ 210, *periūkšlė* LKŽ_e / *perūkšlė* LKŽ_e, *peruōkšlė* LKŽ_e. Pvz.: *Tokia gera višta – dedėklė, gaila parduoti* LKŽ_e; *Atnešdavo tai kiaušinių porą dešimčių, tai persenusią vištą nedėklę* LKŽ_e; *Gal kartais turi perėklę vištą, norėčiau viščiukų išsiperinti* LKŽ_e; *Perėkšlė gerai aptūpusi kiaušinius* LKŽ_e; *Nėr vištų periūkšlių, nelenda perėt* LKŽ_e; *Nededa [višta] – musėt, bus gaėdvištė* LKŽ_e; *Mūs ta kuoduotė koplūnas – nepadėjo nei vieno kiaušinio* LKŽ_e.

Nedidelę grupelę sudaro pavadinimai, įvardijantys minkštus ar mažus kiaušinius dedančią vištą: *lėjikė* LKŽ_e, *lėjukė* LKŽ_e, *minkštpaūtė* LKŽ_e, *pliūrė* / *pliūrė* LKŽ_e, ŠVŽŽ II 81; *kliūrė* LKŽ_e, *znāckinė* LKŽ_e (< *znāckas* ‘labai mažas vištos kiaušinis, išdėlis’). Pvz.: *Višta lėjukė nemacnų kiaušinių pridėjo* LKŽ_e; *Viena vištà lieja kiaušinius – deda be plėvės* LKŽ_e; *Kas te kva-raba pasdarė, kad vištos lieja* LKŽ_e.

Jauniklių saugojimo, globojimo funkcijos požymis fiksuojamas onomasiologiniu ir sintagminiu lygmenimis: *cakōlinė* ‘višta, kuri vedžioja cakolius (viščiukus)’ LKŽ_e, *vištōlinė* ‘višta, kuri vedžioja viščiukus’ LKŽ_e (< *vištōlis* ‘viščiukas’), *vaikveda* LKŽ_e. Pvz.: *Moma tai kap cakōlinė – aš vaiką visa ką atduotų* LKŽ_e; *Jau mūsų vištōlinė sviedė vadžiot vištolių* LKŽ_e; *Ta vaikveda ir viščiukus vadžioja, ir deda* LKŽ_e; *Kita vištà ir varnai vaiko nepaduoda* LKŽ_e; *Ir vištà savo vaikus gina* LKŽ_e.

Kitokių pavadinimų mažai. Juose aktualizuotas lokatyvusias slapta kiaušinius dedančios ir perinčios vištos konceptualusis požymis: *paslaptinė* LKŽ_e, *slāpė* LKŽ_e, *slaptūnė* LKŽ_e, *slapūkė* LKŽ_e, KpŽ III 751, *slapikė* LKŽ_e, DrskŽ 334. Pvz.: *Jau ta slaptūnė kur nors krūmuos deda* LKŽ_e. Taip pat aktualizuojamas temporatyvusias netipinio perėjimo laiko konceptualusis požymis: *balandinė* ‘balandžio mėnesį išperėta višta’ LKŽ_e.

1.4. Leksemų gausa, leksemų semantinė ir onomasiologinė struktūra, išryškėję įvardijamam paukščiui būdingi konceptualieji požymiai leidžia teigti, kad višta užima svarbią vietą lietuvių etnozoonimijoje. Tirti pavadinimai išryškina svarbiausias vištos funkcijas: kiaušinių dėjimą, perėjimą, jauniklių saugojimą, globojimą. Sinonimiškumas ir aksiologiškai žymėtų pavadinimų gausa rodo lietuvių kalbos sistemos vartotojų poreikį įvardyti neprototipinės išvaizdos, elgesio, blogai funkcijas atliekančią vištą.

2. GAIDŽIO PAVADINIMAI

2.1. SŽ_e pateikiama 4 pavadinimų sinonimų eilė: *gaidys* ‘vištų patinas’, *kakarikōnas* šnek. ‘gaidžio prievardis’, *kakarykōrius* šnek., *skētrōnas* šnek. ‘išsiskėtęs gaidys’. SistŽ_e nurodoma 8 sinonimų eilė: *gaidys*, *kakarikōnas*, *kakarykōrius*, *kakariēkas*, *skētrōnas*, *skiautēris*, *kaplōnas*, *koplūnas*. Iš leksikografijos šaltinių išrinkta 30 invariantinių leksemų gaidžiui pavadinti.

Sinonimų eilės dominantė – bendratautė, norminė, aksiologiškai neutrali leksema *gaidys* LKŽ_e, DLKŽ_{8e}, BLKŽ_e, SŽ_e, DnŽ 483, DrskŽ 90, DvŽ I 156, PPAŽ I 258, KzRŽ I 202, KltŽ 66, KpŽ I 576, LzŽ 74, PPAŽ I 258, ŠVŽŽ I 163, ZnŽ I 393, ZtŽ 191, VdškŽ 170. Onomasiologinės struktūros centre – **akustinė gaidžio giedojimo funkcija**, pvz.: *Praded gaidžiai giedoti, neduoda man miegoti* LKŽ_e; *Jei gaidys dieną po dvylikai gieda, bus oro atmaina* LKŽ_e; *Gaidys gieda prieš lietų* KpŽ I 576.

2.2. Sinonimų eilės dominantė *gaidys* turi darybinių sinonimų (12). Tai aksiologiškai teigiamai, melioratyviai žymėti deminutyviniai vadiniai su priesagomis *-elis*, *-(i)ukas*, *-utis*¹¹: *gaidēlis* DLKŽ_{8e}, DvŽ I 156, KltŽ 66, LzŽ 74, PPAŽ I 258, ŠVŽŽ I 163, VdškŽ 170, *gaidelūkas* ZtŽ 191, *gaidùkas* 1 DLKŽ_{8e}, DvŽ I 157, PPAŽ I 258, ŠVŽŽ I 163, ZtŽ 191, *gaiduliūkas* VdškŽ 171, *gaidūtis* PPAŽ I 258, *gaidžiūkas* 1 DLKŽ_{8e}, DvŽ I 157, KltŽ 66, ZtŽ 191. Pvz.: *Oi tu gaidùti, brolali, kokis tavo balselis gražus, kokis tu laimingas* LKŽ_e; *Raibulis, raibulis gaidys, labai saugojo vištas, labai geras gaidùkas* PPAŽ I 258; *Toks gražus gaidžiūkas tavo* KltŽ 66. Kiti deminutyvinių priesagų vadiniai pavadina paaugusį, pusėtino didumo gaidį: *gaidùkas* 2 BLKŽ, *gaidžiōkas* KltŽ 66, VdškŽ 171, *gaidžiūkas* 2 BLKŽ, SŽ_e, *gaidžiūks-tys* KpŽ I 577, *gaidénas* LKŽ_e. Kiti darybiniai gaidžio sinonimai įvardija

¹¹ Straipsnyje pateikiami tie deminutyvai, kurie paliudyti žodynuose.

prastą, netikusį gaidį ir yra konotuoti neigiamai: *gaidpalaikis* KrtŽ 97 / *gaidžiapalaikis* / *gaidžiāpalaikis* LKŽ_e / *gaidžiapalaikys* KpŽ I 577. Pvz.: *Vykit tą gaidžiapalaikį iš priemenės!* LKŽ_e.

2.3. Kiti sinonimai sinonimų eilės dominantės atžvilgiu yra leksiniai (17). Tik trys leksiniai *gaidžio* pavadinimai yra nemotyvuoti, pavadinantys kastuotą gaidį, semantiniu ir sintagminiu lygmeniu liudijantys apie gaidžio **reprodukcinę funkciją**: *°kaplonas* (lenk. *kapłon*) LKŽ_e, *koplūnas* 1 (lenk. *kapłun*) LKŽ_e, *kapaūnas* (vok. *Kapaun*) LKŽ_e. Pvz.: *Kiba tas mūsų gaidys koplūnas: ant 20 kiaušinių apleidau vištą – tik keturi užversti* LKŽ_e.

Keturių gaidžio pavadinimų onomasiologinė struktūra fiksuoja akustinį gaidžio giedojimo požymį: *kakariėkas* LKŽ_e, *kakarikōnas* LKŽ_e, *SŽ_e*, *kakarykōrius* LKŽ_e, *SŽ_e*, *kudōkas* LKŽ_e. Pvz.: *Mūs kakariėkas gražiai gieda* LKŽ_e; *Pragydo kakarykorus dvaro kieme* LKŽ_e.

Be pavyzdžių iš gyvosios kalbos paliudyti du invariantiniai skėsčiojančio sparnais, peštuko gaidžio pavadinimai: *skėtrōnas* / *sketrōnas* LKŽ_e, *skėtriniñkas* LKŽ_e. Besipešančio gaidžio vaizdinį papildė sintagminio lygmens pavyzdžiai: *Nesutinka, kapojas gaidžiokai* KpŽ I 577; *Kruvinai susimušdavo dėl panų, baisiausias karas eina, kaip gaidžiai kruvinom skiauterēm* KpŽ I 577; *Kam čia pijokų reikia, mušasi kaip gaidžiai* ZnŽ I 393; *Turėjau gaidžiokus, tai kapodavos, kapodavos* KltŽ 66; *Gaidys gina savo kiemą* ZnŽ I 393.

Šešių leksinių sinonimų grandinėlė rodo, kad lyties skirtumo rodiklis vištos ir gaidžio pavadinimų sistemoje yra ne tik šaknis (supletyvinė daryba), bet ir priesaga: *pūtinas* LKŽ_e, *pučiūkas* 2 LKŽ_e, *putōkas* VdškŽ 637, *putōnas* LKŽ_e, *putūkas* 2 LKŽ_e, *vištinas* LKŽ_e. Pvz.: *Pūtinas su putēm ant kiemo* LKŽ_e; *Išėjo pučiūkas su pučiute medžian riešutaut* LKŽ_e; *Visos vištos yra, o putōkas kur?* VdškŽ 637; *Rėžia mergai sparnu kaip putūkas apie vištą* LKŽ_e. Derivaciniai santykiai (patelė → patinas) liudija, kad aptariamojo paukščio pavadinimų sistemoje etnonozooniminės hierarchijos viršūnėje yra višta: *Vištas šeškas išpjovė, tik gaidį ant juoko paliko* KpŽ I 576.

Gaidys, turintis vištos požymių (ir višta, turinti gaidžio požymių), lietuvių kalbos sistemoje turi atskirų invariantinių pavadinimų: *višgaidis* LKŽ_e, DnŽ 444, ŠVŽŽ II 459 / *vištgaidis* LKŽ_e, DLKŽ_{8e}, KrtŽ 489, ŠVŽŽ II 459 / *vištagaidis* LKŽ_e. Pvz.: *Buvau pasilikus gaidį, paskui pasirodė, kad višgaidis* LKŽ_e; *Reiks pjaut tą vištgaidį – giesta, giesta* LKŽ_e; *Palikau gaidį, bet negieda, tai kam man tą vištagaidį laikyti* LKŽ_e; *Šitas, ma[n] rodos, vištgaidis, kiaušinių nebededa* LKŽ_e. Leksema *atplikis* 'vištgaidis' LKŽ_e gali

būti siejama su veiksmazodžiu *atplikti* ‘nuplikti’, pvz.: *Gaidys atplikis – negieda, vištų neveiza* LKŽ_e. Nors leksiniu motyvatoriumi eksplikuojamas plunksnų netekimas, daroma prielaida, kad minimas pavyzdys yra aktualus ir dėl kultūrinės motyvacijos. Leksinis motyvatorius *atplikti* turi implicitinę raišką: *ākys išpliks* ‘bus sarmata’; *dantīs išplikti* ‘turėti nemalonumą, gėdą’. Leksema *atplikis* ne tik perteikia konceptualiąją informaciją apie gaidį, bet ir implikuoja informaciją apie etnokultūrinę, socialinę normą: turintis priešingos lyties požymių yra vertinamas neigiamai, būti kitokiam – gėda (žr. Šalaviejūtė 2022: 107).

2.4. Atlikta onomasiologinė gaidžio pavadinimų analizė padėjo nustatyti svarbiausių konceptualiųjų požymių rinkinį. Kalbos lygmeniu nustatomų semantinių požymių rinkinys leidžia rekonstruoti svarbiausias gaidžio funkcijas, kurios atspindi akustinį, estetinį, reprodukcinį gaidžio konceptualųjį vaizdinį.

3. VIŠČIUKO PAVADINIMAI

3.1. SŽ_e pateikiama 9 sinonimų eilė: *viščiukas* ‘vištų jauniklis’, *vištukas*, *vištėlis*, *vištytis*, *cipukas*, *cipulis*, *putukas*, *putulis*, *tikulis*. SistŽ_e nurodoma 13-os sinonimų eilė: *viščiukas*, *viščiōkas*, *vištukas*, *vištėlis*, *vištytis*, *cipukas*, *cipulis*, *cipuliukas*, *putukas*, *putulis*, *tikulis*, *gaidžiukas*, *gaidukas*. Iš leksikografinių šaltinių išrinkti 55 invariantinės leksemos viščiukui pavadinti.

Sinonimų eilės dominantė – leksema *viščiukas* LKŽ_e, DLKŽ_{8e}, SŽ_e, DnŽ 555, DrskŽ 465, DvŽ II 538, KltŽ 410, KpŽ IV 884, KzRŽ II 513, PPAŽ II 782, ZnŽ III 691, ZtŽ 779, VdškŽ 900. Pvz.: *Buvo dvidešimt viščiukų ir dešimt vištų* LKŽ_e; *Višta viščiukus peri* LKŽ_e; *Maži viščiukai, grūdų dar negalia lesti* LKŽ_e; *Be viščiukų negerai, i su viščiukais bėda* LKŽ_e; *Par dvi vištas tik septyni viščiukai teisrietėjo* LKŽ_e.

3.2. Pirmoji grupė – darybiniai sinonimai (21). Leksikografijos šaltiniuose gausu vištų jauniklio *viščiuko* aksiologiškai neutralių darybinių sinonimų: *vištaitis* LKŽ_e, DvŽ II 539, LzŽ 290, *vištālis* LKŽ_e, *vištėlis* / *vištēlis* / *vištēlis* / *vištēlys* LKŽ_e, DLKŽ_{8e}, SŽ_e, DrskŽ 466, DvŽ II 540, KpŽ IV 890, LzŽ 290, PPAŽ II 783, ZnŽ III 693, ZtŽ 779, *vištynas* LKŽ_e, DrskŽ 466, *vištytis* LKŽ_e, KrtŽ 489, ŠVŽŽ II 459, ZnŽ III 693, *vištytėlis* ŠVŽŽ II 460, *vištel(i)ukas* DvŽ II 540, ZtŽ 780, *vištukas* LKŽ_e, SŽ_e, DrskŽ 466, DvŽ

II 540, KzRŽ II 515, ZnŽ III 693, ZtŽ 780, PPAŽ II 783, *viščiūtis* LKŽ_e, *vištōlis* LKŽ_e, *vištis* LKŽ_e, *viščius* LKŽ_e. Pvz.: *Až mėną godniai padaugo vištaičiai* LzŽ 290; *Ans par dienas brūzda: vištaliūs aplesina, apveiza viską* LKŽ_e; *Višteliūs išugdėm be vištos* LzŽ 290; *Vištynai daugiau lesa, paaugę* LKŽ_e; *Išperinau vištýčius varguo sau, pati tiek begaliu pavaikšioti* LKŽ_e; *Cip cip cip vištūką šaukiam* ZtŽ 780; *Zara jau atpigs vištōliai, bo jau daug jų yra* LKŽ_e; *Mano višta po sodelį viščius vadžioja* LKŽ_e. Aptartosios darybinių sinonimų grupės centre – reprodukciniai ar giminystės konceptualieji požymiai susiję su višta (patelė → jauniklis).

Kiti darybiniai sinonimai pavadina paaugusį viščiuką: *viščioškas* LKŽ_e, KltŽ 410, KpŽ IV 883, VdškŽ 900, *pūsvištis* LKŽ_e, DLKŽ_{8e}, ZnŽ II 507, moteriškos lyties vištų jauniklį: *vištaitė 2 / vištaitė* LKŽ_e, DLKŽ_{8e}, DrskŽ 465, DvŽ II 539, KzRŽ II 514, ZnŽ III 692; *vištýtė / vištýtė 1* LKŽ_e, KpŽ IV 891, ZnŽ III 693, *vištūkė 1* LKŽ_e. Neigiamai konotuoti prastą, sunykusį viščiuką pavadinantys vadiniai: *viščiučkpalaiakis* LKŽ_e, *viščiučkelýnas* LKŽ_e. Pvz.: *Kas gi čia tiem viščiučkpalaiakiam pasidarė – baigia išgeibt* LKŽ_e.

3.3. Antroji grupė – leksiniai sinonimai (33). Visi leksiniai viščiuko pavadinimai yra motyvuoti, pagal onomasiologinėje struktūroje fiksuojamus semantinius požymius jie sudaro dvi grupes.

Pirmosios leksinių sinonimų grupės centre – **akustinis garso požymis**. Dalis pavadinimų motyvuoti invokatyvais, reiškiančiais paukščio kvietimą: *capūkas* LzŽ 44, *capuláitis* LzŽ 44, *capūlis* LKŽ_e, LzŽ 44, *cikūlis* LKŽ_e, *cikūtas* LKŽ_e, *cikūtis* LKŽ_e, *cipūkas* LKŽ_e, DLKŽ_{8e}, SŽ_e, KrtŽ 62, LzŽ 46, ZnŽ I 208, *cipūlis* LKŽ_e, DLKŽ_{8e}, SŽ_e, LzŽ 46, ZtŽ 112, *cipūlis* DLKŽ_{8e}, *cipulūkas* DrskŽ 50 / *cipuliūkas* DLKŽ_e, DnŽ 59, *cypliūkas* LKŽ_e, DvŽ I 86, *cypūkas* LKŽ_e, ZanŽ I 208, *ciėpukas* LKŽ_e, *cypulkas* DrskŽ 50, *čipulūkas* LKŽ_e, *puliūkas / pulūkas* LKŽ_e, DrskŽ 287, DvŽ II 140, PPAŽ II 300, VdškŽ 629, *pučiūkas* 1 LKŽ_e, KpŽ III 350, *putūkas* 1 LKŽ_e, SŽ_e, DrskŽ 292, *putūlis* LKŽ_e, SŽ_e, *putýtis* LKŽ_e, *tikūlis* SŽ_e, *tikūtis* KretŽ 448, *tikalis* LKŽ_e. Pvz.: *Cikuliūkai ciek ciek ciekši* LKŽ_e; *Cika cika, cikuliūkai, lestų!* LKŽ_e.

Antrą grupelę sudaro slapta išperėto viščiuko pavadinimai, kurių semantinė ir onomasiologinė struktūra fiksuoja konceptualųjį **lokacijos požymį**: *pagubūnis* LKŽ_e, *slapūkas* LKŽ_e, DrskŽ 334, *slapūkas* LKŽ_e, DLKŽ_e, KzRŽ II 246, ZnŽ III 105 / *slapūkas* LKŽ_e.

3.4. Tirti pavadinimai išryškina viščiuko reprodukcinis / giminystės ryšius su patele, įvardytojo kaip gyvulininko (paukštininko) akustinę funkciją.

Sinonimiškumas ir aksiologiškai žymėtų pavadinimų gausa rodo lietuvių kalbos sistemos vartotojų poreikį įvardyti menką, sunykusį, paaugusį, slap-ta išperėtą jauniklį.

IŠVADOS

1. Vištos, gaidžio, viščiuko pavadinimai sudaro gausų lietuvių kalbos zoonimų teminės grupės pogrupį: leksikografijos šaltiniuose užfiksuota apie 200 leksemų. Lietuvių kalbos sistemoje bendro hiperonimo tirtoms leksemoms pavadinti nėra.
2. Dominuoja motyvuotoji leksika – ji sudaro apie 98 proc. Nemotyvuotajam nominacijos tipui priklauso tik trys leksemos: viena savakilmė leksema *vištà* ir trys skoliniai iš slavų ar germanų kalbų: *koplūnas* 1, *°kaplonas*, *kapaūnas* ‘kastruotas gaidys’.
3. Vištos, gaidžio, viščiuko teminio pogrupio sisteminė ypatybė – išplėtoti sinoniminiai santykiai. Jie lemia teminio pogrupio gausumą. Sinonimų eiles sudaro formalieji variantai, darybiniai ir leksiniai sinonimai. Pastarieji liudija pavadinimų kūrėjų gebėjimą pastebėti įvairius įvardijamojo paukščio požymius ir verbalizuoti juos skirtingomis lingvistinėmis priemonėmis.
5. Vištos, gaidžio, viščiuko pavadinimų analizė išryškino kelių kategorijų konceptualiuosius požymius: aksiologinius (perteikiančius vertinamąjį požiūrį į įvardijamąjį paukštį), kognityvius (apibūdinančius įvardijamąjį paukštį kaip pažintinę realiją), asociatyvius (siejančius įvardijamąjį paukštį su kita realija), etnokultūrinius (reprezentuojančius ne įvardijamąjį paukštį, o kitus etnokultūros srities konceptus).
6. Semantinė motyvacijos požymių analizė suteikia galimybių nustatyti vištos, gaidžio, viščiuko pavadinimais įvardijamo tikrovės fragmento, tiksliau – konceptualiojo jo atitikmens – vaizdą kalboje. Kalbos sistema fiksuoja įvairius diferencinius patelės, patino ir jauniklio požymius, iš kurių svarbiausi yra šie: lytis (patelė / patinas), amžius (jauniklis / suaugęs paukštis), funkcija: kiaušinių dėjimas ir perėjimas (vištos), reprodukcija (vištos ir gaidžio), išvaizda (plunksnuotumo, koloratyvumo požymiai būdingi tik vištos pavadinimams), garsas (fiksuojama akustinė įvardintojo kaip gyvulininko funkcija). Esama skirtumų tarp suaugusio paukščio (tik patelės) ir jauniklio kvietimo garsų, pastebima giedančio (patino) ir negiedančio (patelės) paukščio opozicija.

- BLKŽ – *Bendrinės lietuvių kalbos žodynas* (rengiamas), vyr. red. D. Liutkevičienė, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas. Prieiga internete: <https://ekalba.lt/bendrinės-lietuvių-kalbos-zodynas>.
- DnŽ – *Šiaurės rytų dūnininkų šnektų žodynas*, V. Vitkauskas, Vilnius: Mokslas, 1976.
- DrskŽ – *Druskininkų tarmės žodynas*, G. Naktinienė, A. Paulauskienė, V. Vitkauskas, Vilnius: Mokslas, 1988.
- DvŽ – *Dieveniškių šnektos žodynas*, t. I–II, sud.: L. Grumadienė, D. Mikulėnienė, K. Morkūnas, A. Vidugiris, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2005, 2010.
- DLKŽ_{se} – *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*, vyr. red. S. Keinys. 8-as patais. ir papild. leidimas (elektroninis), Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2021. Prieiga internete: <https://ekalba.lt/dabartinės-lietuvių-kalbos-zodynas>.
- KltŽ – *Kaltanėnų šnektos žodynas*, A. Vilutytė. Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla, 2008.
- KpŽ – *Kupiškėnų žodynas*, t. I–IV, K. Vosylytė, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2007, 2010, 2011, 2013.
- KrtnŽ – *Kretingos tarmės žodynas*, J. Aleksandravičius, sud.: D. Mikulėnienė, D. Vaišnienė, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2011.
- KzRŽ – *Kazlų Rūdos šnektos žodynas*, t. I–II, A. Pupkis, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2008, 2009.
- LEW – *Litauisches etymologisches Wörterbuch*, E. Fraenkel, 2 Bde., Heidelberg: Winter; Göttingen: Vandenhoeck u. Ruprecht, 1962–1965.
- LKŽ_e – *Lietuvių kalbos žodynas*, t. 1–20, 1941–2002 (elektroninis variantas), vyr. red. G. Naktinienė, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2005 (atnaujinta versija, 2018). Prieiga internete: <https://ekalba.lt/lietuvių-kalbos-zodynas>.
- LzŽ – *Lazūnų tarmės žodynas*, J. Petrauskas, A. Vidugiris, Vilnius: Mokslas, 1985.
- PPAŽ – *Pietinių pietų aukštaičių šnektų žodynas*, t. I–II, A. Leskauskaitė, V. Ragaišienė, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2016, 2019.
- SEJL – *Słownik etymologiczny języka litewskiego*, W. Smoczyński, Wilno: Uniwersytet Wileński, Wydział Filologiczny, 2007.
- SistŽ_e – *Sisteminis lietuvių kalbos žodynas*, J. Paulauskas, Vilnius: Mokslas (elektroninis variantas), 2015. Prieiga internete: <https://ekalba.lt/sisteminis-lietuvių-kalbos-zodynas>.
- SŽ_e – *Sinonimų žodynas*, A. Lyberis. 2-asis patais. leidimas (elektroninis), Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2015. Prieiga internete: <https://ekalba.lt/sinonimu-zodynas>.
- ŠVŽŽ – *Šiaurės vakarų žemaičių žodynas*, t. I–II, B. Vanagienė. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2014, 2015.

- VdškŽ – *Vidiškių šnektos žodynas*, Ž. Markevičienė, A. Markevičius, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2014.
- ZnŽ – *Zanavykų šnektos žodynas*, t. I–III, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2003, 2004, 2006.
- ZtŽ – *Zietelos šnektos žodynas*, A. Vidugiris, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1998.

LITERATŪRA

- Balsys Rimantas 2020: Gyvūnai baltų pasaulėjautoje: gaidžio (vištos) aukojimas XV–XVII a. rašytinių šaltinių duomenimis. – *Gimtasai kraštas* 19, 21–29.
- Bartmiński Jerzy 2010: Jak rekonstruować językowo-kulturowy obraz EUROPY? – *Etnolingwistyka* 22, 121–127.
- Bogdzevič Monika 2019: *PYKČIO, BAIMĖS ir GĖDOS jausmai lietuvių kalboje iš kognityvinės ir kultūrinės perspektyvos*: daktaro disertacija, Vilnius: Vilniaus universitetas.
- Buck Carl D. 1949: *A Dictionary of Selected Synonyms in the Principal Indo-European Languages: A Contribution to the History of Ideas*, Chicago: University of Chicago Press.
- Būdvytytė-Gudienė Aina, Gudavičius Aloyzas, Jurgaitis Nedas ir kt. 2014: *Konceptualiosios metaforos viešajame diskurse: konceptualiųjų metaforų žodynas*, Šiauliai: Šiaulių universitetas.
- De la Cruz Cabanillas Isabel, Martínez Cristina T. 2006: Chicken or Hen?: Domestic Fowl Metaphors Denoting Human Beings. – *Studia Anglica Posnaniensia* 42, 337–354.
- Dundulienė Pranė, Ščmeliovas Vaclovas 1979: Lietuvių liaudies oro spėjimai. – *Istorija* 19(1), 116–130.
- Eigirdienė Dalia 2016: *Lietuvių ir rusų kalbų zooniminė frazeologija*, Kaunas: Technologija.
- Goatly Andrew 2006: Humans, Animals, and Metaphors. – *Society and Animals* 14(1), 15–37.
- Goddard Cliff 2018: A Semantic Menagerie: The Conceptual Semantics of Ethnozoological Categories. – *Russian Journal of Linguistics* 22(3), 539–559.
- Goddard Cliff, Wierzhbicka Anna 2014: *Words and Meanings: Lexical Semantics Across Domains, Language and Cultures*, Oxford: Oxford University Press.
- Górecka-Smolińska Małgorzata, Kleparski Grzegorz 2011: Human Picturing of Birds-the Case Study of Zoosemic Developments in the Category Female Domesticated Birds. – *SKASE Journal of Theoretical Linguistics* 8(2), 31–54.

- Gritėnienė Aurelija 2006: *Augalų pavadinimų motyvacija šiaurės panevėžiškių patarmėje*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- Gudavičius Aloyzas 2009: *Etnolinguistika*, Šiauliai: Šiaulių universiteto leidykla.
- Jasiūnaitė Birutė, Konickaja Jelena 2003: „Atlėkė paukštis be sparnų“ (Atmosferos reiškiniai frazeologijoje: sniegas). – *Kalbotyra* 52(1), 45–60.
- Jasiūnaitė Birutė 2010: *Šventieji ir nelabieji frazeologijoje ir liaudies kultūroje*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- Lubienė Jūratė 2015: *Lietuvių kalbos mikonimai: nominacija ir motyvacija*, Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla.
- Nilsen Allen P. 1996: Of Ladybugs and Billy Goats: What Animal Species Names Tell About Human Perceptions of Gender. – *Metaphor and Symbol* 11(4), 257–271.
- Rosinienė Gražina 1990: *Kodėl raudonas kaip vėžys?* Vilnius: Mokslas.
- Rutkovska Kristina, Smetona Marius, Smetonienė Irena 2017: *Vertybės lietuvių pasaulėvaizdyje*, Vilnius: Akademinė leidyba.
- Sabaliauskas Algirdas 1990: *Lietuvių kalbos leksika*, Vilnius: Mokslas.
- Smetona Marius 2015: *Lietuvių kalbos eufemizmai: raiška ir motyvacija*: daktaro disertacija, Vilnius: Vilniaus universitetas.
- Šalaviejūtė Žydrūnė 2022: *Lietuvių kalbos zoonimų nominacija ir motyvacija: gyvulių, naminių paukščių ir vabzdžių pavadinimai*: daktaro disertacija, Klaipėda: Klaipėdos universitetas.
- Wierzbicka Anna 2013: Polish *zwierzęta* ‘animals’ and *jabłka* ‘apples’: An Ethnosemantic Inquiry. – *The Linguistic Worldview: Ethnolinguistics, Cognition, and Culture*, London: Versita, 137–159.
- Zabarskaitė Jolanta 2009: Jaustukai kalboje ir šnekoje. – *Kalbos kultūra* 82, 91–109.

Gauta 2023 11 17
Priimta 2023 12 11

ŽYDRŪNĖ ŠALAVIEJŪTĖ

THE LITHUANIAN NAMES FOR HEN, ROOSTER, CHICKEN, AND THEIR MOTIVATION

S u m m a r y

The aim of the study is to investigate the semantic relations of the Lithuanian names for hen, rooster, chicken, to determine the conceptual features they represent.

The analysis is based on the methodological practice of complex linguistic research, where the semantic features of the members of one thematic group are determined by examining them at the semasiological and the onomasiological levels. It is posited that the semasiological and onomasiological semantic features of a lexeme also reflect the semantic features of the concept being named.

The paper methodically discusses the names based on their semantic relations. The onomasiological structure of bird names is described by dividing them into smaller thematic subgroups of hen, rooster and chicken names. An attempt is made to highlight their main conceptual differences and/or common features.

The empirical material was collected from explanatory (LKŽ_e, DLKŽ_e, BLKŽ_e), dialectal, and specialized (SistŽ_e, SŽ_e) lexicographical sources.

The names for hen, rooster, chicken form a large subgroup of the zoonymic group in the Lithuanian language, with about two hundred lexemes recorded in lexicographic sources. There is no common hyperonym in the Lithuanian language system for the lexemes studied.

Motivated lexis prevails, comprising approximately 98 per cent of the total pool. Only three lexemes belong to the unmotivated type of nomination: one indigenous lexeme *vištà* 'hen' and three loan words from Slavic or Germanic languages: *koplūnas* 1, *°kaplonas*, *kapaūnas* 'castrated rooster'.

The systematic characteristic of the thematic subgroup of hen, rooster, chicken names has well-developed synonymic relations, which play a crucial role in enriching the thematic subgroup. The strings of synonyms consist of formal variants, derivative, and lexical synonyms. It illustrates the ability of the authors of the names to observe the various features of the bird and to verbalise them with different linguistic instruments.

The analysis of the names for hen, rooster and chicken has revealed several categories of conceptual features: axiological (reflecting an evaluative stance towards the named bird), cognitive (depicting the named bird as a cognitive reality), associative (establishing connections between the named bird and other realities), ethno-cultural (representing concepts beyond the named bird within the realm of ethnoculture).

The semantic analysis of motivational features allows identifying the representation of a fragment of reality, or rather its conceptual equivalent, within the linguistic worldview. The language system captures the various differential features of the female, male and chick, the most important of which are: sex (female/male), age (young/adult), function: egg laying and hatching (hen), reproduction (hen and rooster), appearance (with the existence of feathers and

coloration patterns exclusive to hen names), and sound (hence the acoustic function of the author of the name as a poultry keeper). There is a difference between the sounds emitted by the adult bird (female only) and the calls of the chick, as well as the contrast between the crowing (male) and non-crowing (female) bird.

KEYWORDS: motivation, synonym, zoonym, hen, rooster, chicken.

ŽYDRŪNĖ ŠALAVIEJŪTĖ

Lietuvių kalbos institutas

Petro Vileišio g. 5, LT-10308 Vilnius

zydrune.salaviejute@lki.lt

ŽYDRŪNĖ ŠALAVIEJŪTĖ

LIETUVIŲ KALBOS VIŠTOS, GAIDŽIO,

VIŠČIUKO PAVADINIMAI IR JŲ MOTYVACIJA

S a n t r a u k a

Tyrimo objektas – lietuvių kalbos zoonimų teminės grupės vištos, gaidžio ir viščiuko pavadinimai. Į pavadinimus žvelgiama kaip į tokius leksikos vienetus, kurie gali perteikti įvardijamojo paukščio kategorizaciją, santykį su kitomis realijomis (realijų konceptais), kalbos vartotojo požiūrį.

Tyrimo tikslas – išnagrinėti lietuvių kalbos vištos, gaidžio, viščiuko pavadinimų semantinius ryšius, nustatyti jais reprezentuojamus konceptualiuosius požymius.

Analizei taikoma kompleksinio lingvistinio tyrimo metodologinė praktika, kai vienos teminės grupės narių semantiniai požymiai nustatomi tiriant juos semasiologiniu ir onomasiologiniu lygmenimis. Leksemos semasiologiniai ir onomasiologiniai semantiniai požymiai laikomi kartu ir įvardijamajam konceptui būdingi požymiais.

Straipsnyje metodiškai pasirinkta pavadinimus aptarti pagal semantinius ryšius. Aptariamojo paukščio pavadinimų onomasiologinė struktūra aprašoma suskirsčius juos į smulkesnius vištos, gaidžio ir viščiuko pavadinimų teminius pogrupius. Stengiamasi išryškinti jų pagrindinius konceptualiuosius diferencinius ir (arba) bendruosius požymius.

Empirinės medžiaga rinkta iš aiškinamųjų (LKŽ_e, DLKŽ_{se}, BLKŽ), tarminių, specialiųjų (SistŽ_e, SŽ_e) leksikografijos šaltinių.

Vištos, gaidžio, viščiuko pavadinimai sudaro gausų lietuvių kalbos zoonimų teminės grupės pogrupį: leksikografijos šaltiniuose užfiksuota apie 200 leksemų. Lietuvių kalbos sistemoje bendro hiperonimo tirtoms leksemoms pavadinti nėra.

Dominuoja motyvuotoji leksika – ji sudaro apie 98 proc. Nemotyvuotajam nominacijos tipui priklauso tik trys leksemos: viena savakilmė leksema *vištà* ir trys skoliniai iš slavų ar germanų kalbų: *koplūnas* 1, *°kaplonas*, *kapaūnas* ‘kastruotas gaidys’.

Vištos, gaidžio, viščiuko pavadinimų teminių pogrupių sisteminė ypatybė – išplėtoti sinoniminiai santykiai. Jie lemia teminio pogrupio gausumą. Sinonimų eiles sudaro formalieji variantai, darybiniai ir leksiniai sinonimai. Pastarieji liudija pavadinimų kūrėjų gebėjimą pastebėti įvairius įvardijamojo paukščio požymius ir verbalizuoti juos skirtingomis lingvistinėmis priemonėmis.

Vištos, gaidžio, viščiuko pavadinimų analizė išryškino kelių kategorijų konceptualiuosius požymius: aksiologinius (perteikiančius vertinamąjį požiūrį į įvardijamąjį paukštį), kognityvius (apibūdinančius įvardijamąjį paukštį kaip pažintinę realiją), asociatyvius (siejiančius įvardijamąjį paukštį su kita realija), etnokultūrinius (reprezentuojančius ne įvardijamąjį paukštį, o kitus etnokultūros srities konceptus).

Semantinė motyvacijos požymių analizė suteikia galimybių nustatyti vištos, gaidžio, viščiuko pavadinimais įvardijamo tikrovės fragmento, tiksliau – konceptualiojo jo atitikmens – vaizdą kalbos pasaulėvaizdyje. Kalbos sistema fiksuoja įvairius diferencinius patelės, patino ir jauniklio požymius, iš kurių svarbiausi yra: lytis (patelė / patinas), amžius (jauniklis / suaugęs paukštis), funkcija: kiaušinių dėjimas ir perėjimas (vištos), reprodukcija (vištos ir gaidžio), išvaizda (plunksnuotumo, koloratyvumo požymiai būdingi tik vištos pavadinimams), garsas (fiksuojama akustinė įvardintojo kaip gyvulininko funkcija). Esama skirtumų tarp suaugusio paukščio (tik patelės) ir jauniklio kvietimo garsų, pastebima giedančio (patino) ir negiedančio (patelės) paukščio opozicija.

ESMINIAI ŽODŽIAI: motyvacija, sinonimas, zoonimas, višta, gaidys, viščiukas.

ŽYDRŪNĖ ŠALAVIEJŪTĖ

Lietuvių kalbos institutas

Petro Vileišio g. 5, LT-10308 Vilnius

zydrune.salaviejute@lki.lt